

Зборник радова

**САВРЕМЕНА
СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА
III**

Уредништво:
проф. др Бошко Суваџић
доц. др Данијела Поповић Николић
др Данијела Петковић
Мирјана Бојанић Ћирковић

Београд, 2016.

ЕПСКИ АНТИЈУНАК

Препознатљиве ознаке јунака епске поезије јесу подвижништво, супериорност у односу на противника, лидерство, смелост, динамичност, улога етичког и етничког представника колектива итд. Постоје, међутим, и нешто другачији носиоци епске акције, чији поступци одступају од високих херојских критеријума. Истраживање се усмерава управо на такве нијансе карактеризације, као што су кукавичлук, нејуначка борба, нечасно понашање, супарништво у оквиру истог табора и сл. Овакве црте епског јунака удаљавају од идеалног прототипа, превodeћи га постепено на пол антијунака. На проблематичан статус указује гравитирање јунака ка делокругу противника, а експлицитно маркирање антијунака постиже се негативним коментарима, упадљивим одсуством коментара или пародијском визуром певача.

Кључне речи: јунак, противник, антијунак, трикстер, коментар певача, одсуство коментара, пародијски приступ

Јунак епске поезије најбољи је појединац заједнице која га је изнедрила. Супериорнији у односу на противника и друге јунаке (BOWRA 1952: 91) по снази, храбрости или умешности, динамичан, покретљив, смели индивидуалац или лидер у чети, војсци, успешно окончава епску акцију. Идеолошка, вредносна тачка гледишта (USPENSKI 1979: 15) везана је за њега, он је и етички и етнички представник колектива. Оваква идеалтипска слика епског јунака ипак се не пресликава потпуно у конкретним примерима, па тако нису ретки и нешто другачији подвижници, који се поступцима удаљавају од херојског прототипа. Несавршен јунак није аутоматски антијунак. Од беспрекорног егземплара до његове супротности протеже се дуга линија нијансираних епских портрета. Ретки су јунаци који заузимају крајње тачке овог распона, а такав положај углавном догуђу суженом епском фонду и малом броју варијаната у којима се појављују. По правилу, најразвијеније и најблештавије јуначке биографије пуне су тамних мрља, насталих наслојавањем дихотомних црта из просторно и

¹ petkovic.danijela@yahoo.com

² Овај рад је настао на пројекту „Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду“ (бр. 178011), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

временски удаљених песама.³

Тако, нашем највећем националном јунаку није стран **кукавичлук**. Марко се препадне Љутице Богдана, а понегде зазире од страшног пресретања сватова када се, попут многих чувених јунака, нађе у улози плашљивог девера (СНП VI, 38; СНП VI, 39). Његово искрено признавање слабости побуђује наклоност реципијента, али је пресуднији чинилац за одвајање јунака од антијунака Марков преображај и повратак противнику на биљеу.

За разлику од њега, Иво Сењанин не успева да превазиђе страх⁴, па је запамћен, између осталог, и као женик кукавица, који се крије у трави (СНП III, 27), или на пола пута оставља свог саборца Комнена барјактара, који потом сам оде по Ивину изабраницу у Удбину (СНП III, 26). У тренутку када сењски капетан напусти главну сцену и препусти је Комнену, мења и делокруг јунака делокругом владара, којем страшљивост није несвојствена.

Нов, герилски облик борбе, типичан за хајдуке, утицао је на промену јуначке парадигме. Хајдук, „кадар стићи и утећи / и на страшном мјесту постојати“, и када узмиче, не губи ореол јунака. Тек када се таква ситуација комички осветли, може се говорити о извесном преокретању херојског прототипа, али и тада условно. Груја, Татомир и Радивоје беже испред зеленог мача Грчића Манојла (СНП III, 6). Онај у чију се помоћ и сабљу староковку уздају не пролази ништа боље:

„Бјежи јадан Старина Новаче,
Бјежи Новак у гору зелену,
Нешто мало два пуна сахата...“

Духовити опис хајдучке бежаније није у потпуности детронизовао јунаке, јер је коначна победа ипак њихова, иако је остварена уз помоћ виле. Невитешки начин борбе оправдан је новим друштвено-историјским околностима.

Другачију конотоцију има бег Јакова Ненадовића из боја на Чокешини. Уплашен, чувени војсковођа би најпре да се сакрије у црквеној авлији, а када схвати да је српска одбрана разбијена, утекне „стрампутице, путем прекијем“. Интересантно је да свађа Ћурчије и Јакова, која је претходила овој борби, као и повлачење Ћурчије, а потом и Мијајла Ружичића са три хиљаде војника, нису пропраћени певачевим коментарима. Нема осуде, али ни похвале. Деградацијски апелатив једино је „Ваљевца Јакова“ преобратио у „Чича Јашу“ и, према мишљењу М. Дрндарски, открио правог кривца за

³ Најбољи пример је амбивалентан лик Марка Краљевића, сачињен укрштањем различитих, често противречних слојева легенди, од којих га неки уздижу „као особени симбол властите националне и верске самобитности“, а други га оспоравају и унижавају „као херојски и етнички симбол националног и верског непријатеља“ (ЉУБИНКОВИЋ 2010: 252).

⁴ С. Самарџија сматра да је признање страха – приказивање јунакове људске димензије, а његова спремност да савлада сопствени страх – уздизање подвига и потврђивање јунаштва (2004: 44–45).

неуспех (ДРНДАРСКИ 2006: 100).

Међу јунацима руских биљина мало је плашљиваца. Страх Иље Муромца од Свјатогора, због којег скривен проводи неко време у његовом цепу, оправдан је смештањем овог догађаја на почетак епске биографије чувеног богатира, када још није добио снагу ни постао јунак (РЫБНИКОВ I, стр. 33–36; РЫБНИКОВ I, стр. 320–323; РЫБНИКОВ II, 138; МАРКОВ, 61). Такође, Свјатогор, чију тежину мајка земља не може да носи, припада свету гиганата, осуђеном на нестајање, а Иља наступајућем, млађем, поколењу, неупоредиво мање снаге, па је Иљина реакција очекивана. Досетљиви јунак млађе генерације, поучен злим усудом Свјатогора, прихвата само половину његовог умирућег даха, еквивалент горостасове снаге, и тако измиче сигурној смрти.

Смена херојских доба описана је и у неким бугарским варијантама о Марковој трансформацији. Силни јунак се преображава када покуша да подигне малену торбу нејаког старчића, заправо, прерушеног Бога, који му тиме одузима вишак снаге и налаже да убудуће користи и довитљивост (БНТ I, 48; БНТ I, 49). Лукавство постаје валидно оружје нових хероја. Препознатљива наднаравна, прекомерна снага старијих јунака узмиче пред трикстерским⁵ особинама наследника.

Када се овакав карактер потврди кроз **нејуначки начин борбе**, дискредитација епског подвижника је неминовна, мада праведан циљ и изразита негативна карактеризација противника донекле ублажавају лош утисак који јунаков поступак испрва изазива.⁶ Тако се многим толерише „гуја из по-таје“, скривени нож, а благонаклоно се гледа и на помоћ виле, односно жене, у одсудном, кризном тренутку надмоћи силног, демонског противника.

Сукоб Добриње Никитича и змаја опеван је у бројним сужеима. Њихов први сусрет окончава се примирјем и договором о узајамном ненападању. У већини варијаната змај прекрши завет, али има и обрнутих примера, када се Добриња оглушује о погодбу (ГИЛЬФЕРДИНГ, 79). Певачева осуда изостаје не само зато што је змај отео синовицу кнеза Владимира него и зато што Добриња упорно настоји да избегне нов сукоб са змајем и полази тек када му се кнез обрати за помоћ. Бирајући између националне дужности и сопствене части, руски јунак се одлучује за прво, чиме, парадоксално, по-

⁵ Тип трикстера, јунака варалице, широко је распрострањен у митолошким представама и епском стваралаштву разних народа. За њега се везује широк распон амбивалентних црта, он је божански варалица, културни херој, јунак наглашене сексуалности или демонских, анималних особина, врач, ковач, јунак под маском, кукавица, „обрнути јунак“, зликовац, луда, комична фигура (MILER: 242–295; ESTHER: 472–480; RADIN: 1956: 132–169; KERÉNYI 1956: 186–188).

⁶ Н. Милошевић објашњава парадокс негативног јунака који задобија читаоачеве симпатије оног тренутка када и сам постане угрожен или жртва (1965: 181). Нарочито му се прашта када се испостави да је жртва још већи кривац (MILOŠEVIĆ 1965: 6–7).

ново задобија част и потиरे негативни предзнак. Избор јунака који ће спасти Путетову Забаву, кнежеву рођаку, није насумичан. Кнезу га је сугерисао Аљоша (ГИЉФЕРДИНГ, 79; ГУЛЯЕВ, 3), најамбивалентнији јунак руских биљина.

Он и Добриња приближили су се полу антијунака у песми о спасавању Ане, Владимирове синовице, од невољне удаје за Василија Турецког (АСТАХОВА 1961, 83). Његовом слуги, заточнику, који је девојку повео, Идојлу Идоловичу, чувени руски богатири се не супротстављају оружјем, него неепски – отрованим вином.

У једном другом сижеу, о женидби отмицом, управо је Аљоша младожења који невесту задобија атипично (ГРИГОРЬЕВ I, 82). Када браћа Петрович открију заједничке планове њихове сестре и Аљоше, одлучују да сестру убију. Аљоша сазнаје и наговара девојку да предложи браћи сурову сопствену казну – закопавање у пољу. Очекивана отмица ипак изостаје.⁷ Чим девојку браћа изведу у поље, лукави јунак сачека да се удаље, а потом је откопа и пожуре на венчање. Обмана је успела, невеста је уграбљена, али начин на који је женик то извео деградира јунаштво.

Младожење које посегну за женом јунака из истог табора показују још већи отклон од епског прототипа јер **нечасно поступају**. Тоша капетан краде сестру Витковића тако што на превару убија српске капетане, а злочин приписује Турцима с којима сарађује (СНП VII, 9).

Начин на који се оженио краља Вукашина/Петрушина (СНП II, 25; БНТ I, 2; БНТ I, 3) сврстава међу антијунаке. Уговорена отмица је успешно спроведена, али је размимоилажење етичког става певача и колектива, на једној страни, и краља, на другој, најпре инвертовало позиције јунака и противника – Вукашина/Петрушина и Момчила. Схема женидбе отмицом у Вуковој варијанти нарушена је претежном фокализацијом на Момчилов лик, и позном променом на устаљени образац тек у завршници, када Вукашин недвосмислено постаје протагониста.⁸ Сенку ублажава и краљево покајање на крају песме. Бугарска варијанта БНТ I, 3 садржи додатни сигнал за разлучивање јунака и његовог противника. Наиме, од тројице јунака који дочекају Момчила након пада с куле, једино Вукашин успева да га савлада. Македонска иначица о Момчули војводи и цару Костадину (МИЛАДИНОВЦИ, 105) сигурније поларизује делокруге протагонисте и противника. У њој

⁷ „Чисто поље“, хтонски простор сукоба, неутралан у односу на јунака и противника (НЕКЛЮДОВ 1972: 34), овде је изгубио своју јачину, обезвређен је.

⁸ Л. Делић примећује да је Вукашин покретљивији од Момчила. Догађаји настају просторним и социјалним померањем Вукашина, а потом и Момчилове сестре. „Нема сумње да би се у ратничко-херојском кључу војвода Момчило морао посматрати као заступник одговарајућег – јуначког – погледа на свет, међутим, на неким дубљим, па и сложенијим структурним плановима краљ Вукашин је, несумњиво, носилац и епске радње и одговарајућих симболичких значења“ (ДЕЛИЋ 2006: 297–298).

је Момчуло прељубник, љубавник сестре цара Костадина, а цар – бранилац сестрине части и уједно успешан женик (у епилогу се ожени Момчуловом сестром).

Негативне црте већ помињаног руског богатира Аљоше Поповича везују се за бројне и широко распрострањене варијанте о његовом сукобу с Добрињом Никитичем око Добрињине жене⁹. Аљоша је издајник, неостварени младожења, који упркос упозорењу посеже за побратимовом женом¹⁰ у мужевљевом одсуству, користећи се лажима и сплеткама, али у свом науму не успева, а неретко бива посрамљен, бежи или гине. Важно је уочити да се Аљоша у овом примеру налази на позицији противника. Антијунак није исто што и противник. Противника такође могу одликовати херојске особине, једино што најчешће припада туђем, супротстављеном табору. Проблем настаје када се сукобе јунаци из истог табора, као што је овде случај, јер тада није лако утврдити ко је протагониста. Понекад је сигнал победа или пораз у епилогу, а поузданији маркери су везивање угла наратије певача за једног од актера и ангажовани коментари. Иако се се у поменутим обрадама не може говорити о Аљоши као антијунаку, снажна инерција негативних особина осетила се и у другим сижеима, па јунака из Ростова прати епитет женског подругљивца, заводника (СМИРНОВ, СМОЛИЦКИЙ 1974: 74), поповског сина са завидљивим очима (ГИЛЬФЕРДИНГ, 85), потказивача (ГИЛЬФЕРДИНГ, 79; ГУЛЯЕВ, 3). Тако амбивалентност постаје једна од препознатљивих црта његове епске биографије, а нејуначко држање, иако условно, ситуационо, а никако системско, структурно, будући да је везано за делокруг противника и један круг песама, прераста оквира епизоде и шири се на цео епски фонд.

Ако и нема дилеме око расподеле делокруга јунака и лажног јунака у песми о женидби Максима Црнојевића, колебање је неизбежно при етичком просуђивању тежине хибриса двојице земљака. Тврдоглавост и похлепа Милоша Обренбеговића и Максимова плаховитост и стављање невестиног захтева испред очеве заклетве и једног и другог су негативно окараактерисали.

Женици који свесно покушавају да остваре инцестуозни брак такође су негативни протагонисти (СНП II, 27; СНП II, 28; СНП Пр, 19) јер је митска подлога божанске свадбе (MELETINSKI 1983: 203, КАРАНОВИЋ 2010: 21–32) потиснута узусима новог доба.

Нечасно поступање среће се и изван женидбених сижеа. Пресретац разбојника који су опленили манастир, у неким варијантама именован као

⁹ Биљине о сукобу Добриње и Аљоше веома су бројне – сачувано је преко 300 записа (види индекс варијаната у: СМИРНОВ, СМОЛИЦКИЙ 1974: 413–414 и СМИРНОВ 2010: 161–172).

¹⁰ Корени и извесна мотивација Аљошиног избора налазе се у заборављеној архаичној норми левирата, по којој брат/побратим наслеђује поседе и жену свог умрлог брата (СМИРНОВ, СМОЛИЦКИЙ 1974: 416).

Арсејонко/Аксјонко, похарано благо задржи или чак пропије мада зна његово порекло (КИРЕЕВСКИЙ VI, стр. 194; МАРКОВ, 86; МИЛЛЕР, ЕЛЕОНСКАЯ и др., 98). Иако изостаје вредносна процена оваквог чина, на етичку проблематику указује измењена завршница варијаната у којима је протагониста Иља Муромец. Познатом козаку није дозвољен морални пад, портрет протагонисте је ретуширан, па највећи руски јунак заплешено благо подели народу (АСТАХОВА БС II, 191).

Најексплицитније осуђено невитешко понашање представља **убиство на превару**. Тежак преступ неретко је пропраћен певачевом клетвом у финалној формули. Вукашин Мрњавчевић (СНП VI, 14; СНП IIр, 22; ПЦХ, 156) и Никола Томановић (Б, 35) отрују или убијају легитимног владара у лову, с леђа, на извору.

Марко Краљевић не може да прихвати пораз у витешком надметању са супериорнијим млађим јунаком, Дететом Дукадинчетом/Грујицом Детенцем, већ га мучки располати док јаше иза њега, али ни тада овакав неславан мегдан није завршен (БНТ I, 11; БНТ I, 12; БНТ I, 13; МИЛАДИНОВЦИ, 121; МИЛАДИНОВЦИ, 122). У првој македонској варијанти труп јуначног детета дуго не пада, а у неким бугарским обрадама Марко три дана покушава да се извуче испод мртве телесине или чак гине од змије с противничког срца. Хтонске особине силног детета (огромна снага и тежина, више срца, змија на срцу) потиснуте су етичким нормама потоњих епоха, па је певач наклонен невољном противнику, жртви. Ангажовани коментари певача и рефлектора, као нпр. „Бог да бие Маркоте јунака“, „Бог те убиљ, Марко Кралевике“, појачани клетвама сведока (виле, банови, краљеви), или противника на издисају – да се највећем јужнословенском јунаку не запамти гроб, семантичка су копча за последњи слој Маркове епске биографије – тајанствену смрт.

С друге стране, невитешко смакнуће Арапке девојке којој се Марко заветовао пре него што га је избавила из тамнице (Б, 5, СНП II, 64; МХ II, 14; Миладиновци 54), није експлицитно осуђено, а Маркова кривица је ублажена наглашавањем жртвине припадности оностраном (САМАРЦИЈА 2001: 116–117), као и психолошком дескрипцијом јунака који се премишља и мучи, разапет између свог и туђег света, а потом и његовим покајањем и зидањем цркава ради искупљења.¹¹

Када је преступ сагледан претежно кроз религиозно-моралистичку призму, епска песма губи жанровску кохерентност. Етички суд певача и заједнице, испред које он увек иступа, експлицитно је исказан ангажованим коментарима којима се проклиње велики грешник, попут породичног крв-

¹¹ Ј. Делић прати старије записе овог модела и њихову трансформацију у Вуковој збирци – постепено потискивање архаичне подлоге, заборављање правих узрока Марковог непријатељског поступања и истицање мотива о огрешењу и окајавању греха (ДЕЛИЋ 2008: 311–315).

ника и насилника Дуке Сенковића/Шетковића (ЕР, 190; СНП VI, 3; МХ I, 39) или грешног кума, Грчића Манојла (СНП II, 3; СНП Пр, 5; МХ I, 44). Статус антијунака изразито је маркиран управо бројним осуђујућим коментарима.

Напад хајдука на сватове реализује се кроз епски модел женидбе отмицом, односно неостварене женидбе, али се представа о злом удесу онога ко укине девојачку срећу и растави драге активира тек у баладичним обрадама (МХ VIII, 20). Морално сагрешење хајдука појачава се преклапањем функција жртава (женика и невесте) с функцијама нападачевих најближих рођака (брата/зета и сестре) – МИЛАДИНОВЦИ 93; МИЛАДИНОВЦИ, 94; БНТ II, 144.

Сукоб међу рођацима увек је негативно вреднован. Хајдук Стојан постаје антијунак не само зато што на превару убија кмета него и зато што пристаје на тај задатак иако зна да је кмет његов ујак (БНТ II, 86). Упадљиво одсуство било каквог певачевог коментара – његово „ћутање“ – говори исто као и експлицитна осуда. Негативан предзнак обележава Вукашина и Марка у варијантама о хотимичном убиству сестрића (СНП VI, 14; СНП Пр, 39). Проблематичан однос ујака и сестрића карактерише и Јанка и Секулу. Чак и кад сестрића убије нехотице, злочин није потпуно оправдан ни Јанковим „безумљем“ нити лошим саветником – Б, 19; СНП II, 85; СНП II, 86). Јанко је одговоран и за смрт сестрића на ломачи која је њему била намењена (ЕР, 134).

Епитет антијунака понеће и сви они који у свађи убију брата (Марко – Б, 6; Митар Јакшић – Б, 43; Грујица – ЕР, 112, Милан-бег – СНП II, 10; Мујо – СНП II, 11). Само делимично су деградирана браћа виновници сукоба око поделе наслеђа (један од Јакшића – Б, 44; СНП II, 98; СНП II, 99, Радул-бег/Мурчо/Јанкула – СНП II, 75; ПЦХ, 39; МИЛАДИНОВЦИ, 159; МИЛАДИНОВЦИ, 180; МИЛАДИНОВЦИ, 181; МИЛАДИНОВЦИ, 182), јер их од потпуне осуде спасавају покајање и жена, чија мудрост и стрпљење спречавају породичну трагедију.

Попут породичних размирица, **ривалство у оквиру истог табора** такође негативно сенчи завађене јунаке. Сукоб Милоша Обилића и Вука Бранковића оштро је одделио јунака од издајника, па је нејуначко понашање срасло за Вуков епски лик.¹²

Песме о расколу у хајдучкој чети, свађи око старешинства или плена више пута у делокруг противника постављају Радивоја и Приморца Алексу. Исто тако, у ускочкој средини, Иво Сењанин је неретко хвалисавац који из сујете удара на саборца, бољег јунака (ЕР, 135; СНП III, 60). Функцију противника има и у сукобу Сењана са Вучком Љубичићем (ЕР, 106; СНП III, 61). Према договору с Турцима, на превару убија Вида Маринчића, ускока у непријатељској чети (ЕР, 131). Дилему око расподеле улога у овој варијанти

¹² Окоштала, типска карактеристика кристализованих јунака сужава избор сужејних модела у којима се они појављују. Њима супротни, флуидни јунаци прилагођавају се законитостима различитих сужејних модела (ПЕТКОВИЋ 2014: 406–412).

изазива Видова припадност традиционално непријатељском табору. Чак и ако се узму у обзир специфичности Крајине, зоне на међи, реалне околности суживота, сарадње и измене страна (ПЕШИЋ 1967: 50–51; KRNJEVIĆ 1980: 242–243, 251), јасна наклоност певача и срећан исход, у ком преживе оба српска ускока, не уклања се мрља с Видовог лика.

Мегдан у незнању јунака из истог табора од којих је један супериорнији, после разоткривања идентитета, неретко се прекида и јунаци се мире – нпр. Иља и Добриња (МАРКОВ, 46), Марко и Змајогњени Вук/Драгиша (СНП VI, 19; ПЦХ, 110). Ипак, један борац је увек надјачан и унижен на херојској лествици.

Бој Добриње и Дунаја започиње када Добриња растури Дунајев шатор, заведен црном бојом платна, нетипичном за руске богатице, и изазван претећим натписом онемо ко се дрзне да уђе и узме намирнице. Равноправне мегданције развади и помири поштовани стари козак – Иља Муромец (ОНЧУКОВ, 7). Општи суд о непримереној борби у истом табору обележава обојицу јунака. И док је овде тешко измерити кривицу сукобљених јунака, једна друга варијанта – ГРИГОРЬЕВ, III, 6 (310) – нуди другачије разрешење, па се и угао осветљавања учесника у мегдану мења. У њој Иља изгрди обојицу, а кнез кажњава и заточи Дунаја. Објашњење треба тражити у реалним околностима и неписаним кодексима северних крајева, у којима се високо цени уточиште за путника намерника, рибара и ловца (СМИРНОВ, СМОЛИЦКИЙ 1974: 389). Зато се забрана коју Дунај поставља на шатор тумачи као преступ, а он у овој обради измешта на пол противника.¹³ Формално, није антијунак, али се негативност удружује с трагиком његове судбине, опеваном у бројним варијантама о неуспелој женидби и манама попут хвалисавости, плаховитости и непромишљености, због којих случајно убија невесту, а потом и себе (КИРША ДАНИЛОВ, стр. 251–255; ГРИГОРЬЕВ I, 18, 37; ГРИГОРЬЕВ II, 217, 220, 245, 282, 284, 298; ГРИГОРЬЕВ III, 309, 345, 377, 384, 403, 420; ГИЛЬФЕРДИНГ, 81, 94, 102, 108, 125, 139; МАРКОВ, 10, 75; ОНЧУКОВ, 86; РЫБНИКОВ I, 71, 84; КИРЕЕВСКИЙ III, стр. 52–56, 56–58, 58–69, 70–80; АСТАХОВА БС I, 3, 34, 45; АСТАХОВА БС II, 158; АСТАХОВА БС II, Приложение I, стр. 503–508, итд.).¹⁴

Међу ривалима саборцима понегде је лако разлучити супериорнијег од подређеног, протагонисту од противника, али победник није увек сасвим узоран јунак. Дјук Стјепанович надмашује Чурила у витешком надскакивању, богатству, раскоши одела и двора, али потцењује противника и руга му се (ГИЛЬФЕРДИНГ, 85). Надмени и нескромни јунак слично поступа и

¹³ Дунај се по много чему издваја из круга кијевских јунака. Између осталог, он је скиталица, служи литванског краља (ПРОПП 1999: 142–144), а Литва у биљинама носи предзнак страног и непријатељског света у односу на руски (ПЕТРОВ 1993: 172–173, 176).

¹⁴ Биљине о трагичној судбини Дунаја веома су бројне – забележено је преко 100 варијаната.

према кнезу Владимиру и другим руским јунацима, над којима тријумфује у нејуначкој атмосфери материјалног (КИРША ДАНИЛОВ, стр. 20–24).

Таква промена околности и епског простора условила је потискивање ратничке функције (ЛОМА 1997: 163–169) и трансформацију херојског обрасца. Као што су полубожанске јунаке цинове сменили снажни хероји али људских пропорција, а потом њих трикстери, тако су и средина и друштвено-историјска атмосфера скројили другачијег јунака. Хајдуци, ускоци, црногорски крадљивци оваца, строго гледано, далеко су од идеалних епских висина предака. Изван кијевског циклуса биљина, легитимни актери готово да губе јуначку вокацију. У новгородском кругу Микула Сељанинович је орач, а Садко гуслар и трговац. Московска средина одразила се у ликовима кицоша и љубавника Чурила Пленковича и богатог Дјука Стјепановича. Ова еволуција само је условно померање лествице од јунака ка антијунаку, јер певач и колектив своје јунаке не доживљавају као мање вредне. Њихово етичко просуђивање ослонило се на норме сопственог простора и времена. Дијахронијска перспектива привилегија је спољашњих посматрача.

О несумњивом преласку на антијуначки код може се говорити када се он прошири на цео систем једне песме. Иронијски угао и обиље певачевих и рефлекторских коментара у песмама пародијама сигуран су путоказ у трагању за антијунаком.¹⁵ Нереализовани сукоб између Марка и Љутице Богдана, у којем су јунаци комично унижени и преобраћени у антипозе мегданџија, даровити Тешан Подруговић искористио је да пародира образац мегдана (САМАРЦИЈА, 2004: 46–49), темељ епског сижеа.

На сличан начин, деградиран је и младожења Бановић Секула (СНП VII, 15), који се плаши страшила у девојачкој одаји, одбија да отме девојку и чак покуша да утекне од ње.

„Препале се дијете Секуле,
И промисли да је пријевара,
Па побјеже, и невоља му је.
За њим цура трком затрчала,
Те Секула за пас уватила:
‘Стан’, делијо, незнани јуначе,
Страшљив ти си, жалосна ти мајка.”¹⁶

Комично интонирана песма о женидби Добриње Маринком пародира образац борбе са змајем и освајања невесте (ГИЛЉФЕРДИНГ III, 267; РЫБНИКОВ II, 143; КИРША ДАНИЛОВ, стр. 42–47). Добриња је приказан као смеран салонски младић који лови врапце и голубове по градским

¹⁵ Најособенији балкански антијунак, „хуморна негација епског јунака“, свакако је Тале Личанин/Будалина Тале/Тале од Орашца у крајишкој муслиманској епици (KRNJEVIĆ 1980: 218–236).

улицама, па случајно убија змаја, Маринкиног љубавника. Надаље је потпуно у власти своје изабранице, порочне волшебнице.

Показало се да су многи јунаци несавршени и да умногоме одступају од високих херојских и етичких критеријума које прописује заједница. Негативне карактеристике, традиционално својствене противнику а овога пута додељене протагонисти, изазивају дилему и упућују на преиспитивање позиција јунака и његовог непријатеља. Кукавичлук, нејуначко и нечасно поступање, убиство на превару, супарништво међу рођацима и у истом табору сигнали су за дешифровање антијунака. Размеру позитивних и негативних особина и тачку која раздваја јунака од његовог антипода није лако утврдити. На тасове „за“ и „против“ ређају се олакшавајуће и отежавајуће околности које диктира просторно-временски оквир, друштвени контекст, хибрис протагонисте, противника и жртве, као и традиционалне представе о јунаку. Његово често позиционирање на делокруг противника, иако суштински није директно изједначено с антијунаштвом, акумулира се у епској биографији и утиче на општу представу о њему. Пресудан је ипак директан или индиректан суд певача, чији коментари и реално пројектована или пародијска визура преламају језичак ваге на пол јунака, односно антијунака.

Цитирана литература

- ДЕЛИЋ, Лидија. *Живот епске песме: „Женидба краља Вукашина“ у кругу варијаната*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.
- ДЕЛИЋ, Лидија. „Песме с темом исповести великог грешника у Богишићевом зборнику (Прилог проучавању жанровског синкретизма и ’композиционих схема’):“. *Српско усмено стваралаштво*. Ур. Ненад Љубинковић и Снежана Самарџија. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008, 301–321.
- ДРНДАРСКИ, Мирјана. „Вишњићеви описи битака у Првом устанку“. *Настајање нове српске државе*. Ур. Ненад Љубинковић. Велика Плана: Скупштина општине, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2006, 97–107.
- КАРАНОВИЋ, Зоја. „Братско-сестрински инцест између хијерогамије и родосквног греха (на примеру песама које певају о намери цара Стефана да се ожени сестром)“. *Небеска невеста*. Београд: Друштво за српски језици књижевност, 2010, 21–32.
- ЛОМА, Александар. „Епски лик Краљевића Марка у светлу нове компаративне митологије (Песма ’Сестра Леке капетана’ и трагови ’трофункционалне идеологије’ у српској епици)“. *Марко Краљевић – историја, мит и легенда*. *Расковник*, XXIII, бр. 87–90 (1997): 163–204.
- ЉУБИНКОВИЋ, Ненад. *Трагања и одговори. Студије из народне књижевности и фолклора (I)*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

- НЕКЛЮДОВ, Сергей Юрьевич. „Время и пространство в былинe“. *Славянский фольклор*. Ред. Борис Николаевич Путилов, Вера Константиновна Соколова. Москва: Академия наук СССР: Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макалая, 1972, 18–45.
- ПЕТКОВИЋ, Данијела. „Флуидност и кристализованост сижејних модела и јунака епске песме“. *Philological Studies*, Vol. 2 (2014), 401–415. <<http://philologicalstudies.org/dokumenti/2014/Literature%20in%20intercultural%20context/29.%20Petkovic.pdf>> 1. 10. 2015.
- ПЕТРОВ, Александар. „Руская идея в русской поэзии: Восток и запад ’свое’ и ’чужое’ в былинах“. *Acta Slavica Iaponica*. Tomus XI. Sapporo: 1993, 167–176.
- ПЕШИЋ, Радмила. „Старији слој песама о ускоцима“. *Анали Филолошког факултета*, св. 7 (1967): 49–66.
- ПРОПП, Владимир Яковлевич. *Русский героический эпос*. Москва: Лабиринт, 1999.
- САМАРЦИЈА, Снежана. „Типови и улога коментара у усменој епизи“. *Коментар и приповедање*. Ур. Душан Иванић. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2000, 19–60.
- САМАРЦИЈА, Снежана. „Скица за поетику епских народних песама“. *Антологија епских народних песама*. Београд: Алфа, Народна књига, 2001, 5–148.
- СМИРНОВ, Юрий Иванович. *Былины. Указатель произведений в их вариантах, версиях и контаминациях*. Москва: Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН, 2010.
- СМИРНОВ, Юрий Иванович и Виктор Григорьевич Смолицкий. „Примечания“, *Добрыня Никитич и Алеша Попович*. Москва: Наука, 1974, 371–431.
- BOWRA, Cecil Maurice. *Heroic Poetry*. London: Mcmillan & Co, 1952.
- ESTHER, Clinton. „The Tricksters: Various Motifs“. *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*. Ed. Jane Garry and Hasan El-Shamy. New York, London: M. E. Sharpe, 2005, 472–480.
- KERÉNYI, Karl. „The Trickster in Relation to Greek Mythology“. *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. Paul Radin. New York: Philosophical Library, 1956, 171–191.
- KRNJEVIĆ, Hatidža. *Živi palimpsesti ili o usmenoj književnosti*. Beograd: Nolit, 1980.
- MELETINSKI, Eleazar Mojsejevič. *Poetika mita*. Beograd: Nolit, 1983.
- MILLER, Dean A. *The epic hero*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2000.
- MILOŠEVIĆ, Nikola. *Negativan junak*. Beograd: Vuk Karadžić, 1965.
- RADIN, Paul. *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*. New York: Philosophical Library, 1956.
- USPENSKI, Boris Andrejevič. *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*. Nolit: Beograd, 1979.

Извори

- АСТАХОВА БС I – Астахова, Анна Михайловна. *Былины Севера. Т. I: Мезень и Печора*. Москва, Ленинград: АН СССР, 1938.
- АСТАХОВА БС II – Астахова, Анна Михайловна. *Былины Севера. Т. II: Прионежье, Пинега и Поморье*. Москва, Ленинград: АН СССР, 1951.
- БОГИШИЋ, Валтазар. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*. Београд: Гласник Српског ученог друштва, 1878.
- БНТ I – *Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. I. Юнашки песни*. Съст. Иван Бурин. Ред. Тодор Моллов. Варна: LiterNet, 2005.
- БНТ II – *Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. II. Хайдушки песни*. Съст. Димитър Осинин. Ред. Тодор Моллов. Варна: LiterNet, 2006.
- ГИЛЬФЕРДИНГ – *Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. Т. I–III*. Ред. Анна Михайловна Астахова. Москва, Ленинград: АН СССР, 1949–1951.
- ГРИГОРЬЕВ I – *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 г. с напевами, записанными посредством фонографа I*. Ред. Александар Александрович Горелов. Санкт Петербург: Тропа Троянова, 2002.
- ГРИГОРЬЕВ II – *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 г. с напевами, записанными посредством фонографа II*. Ред. Александар Александрович Горелов. Санкт Петербург: Тропа Троянова, 2003.
- ГРИГОРЬЕВ III – *Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899–1901 г. с напевами, записанными посредством фонографа III*. Ред. Александар Александрович Горелов. Санкт Петербург: Тропа Троянова, 2003.
- ГУЛЯЕВ – *Былины и песни Южной Сибири. Собрание С. И. Гуляева*. Ред. Владимир Иванович Чичеров. Новосибирск: Новосибирское областное государственное издательство, 1952.
- ЕР – Геземан, Герхард. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци, 1925.
- КИРЕЕВСКИЙ III – *Песни собранные П. В. Киреевским*. Выпуск 3. – 2. изд. Ред. Пётр Алексеевич Безсонов. Москва: Общество любителей российской словесности, 1878.
- КИРЕЕВСКИЙ VI – *Песни собранные П. В. Киреевским*. Выпуск 6. Част II. Песни Былевые и исторические. Москва: Общество любителей российской словесности, 1864.
- КИРША ДАНИЛОВ – *Древние Российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым*. Ред. Анастасия Петровна Евгеньева и Борис Николаевич Путилов. Москва: Наука, 1977.

- МАРКОВ – *Беломорские былины записанные А. Марковым*. Москва: А. А. Левенсон, 1901.
- МИЛАДИНОВЦИ – *Български народни песни*. Собрани от Братя Миладиновци Димитрия и Константина и издани от Константина. Загребъ: книгопечатница-та на А. Якича, 1861.
- МИЛЛЕР, ЕЛЕОНСКАЯ и др. – Миллер, Всеволод Фёдорович, Елена Николаевна Елеонская и Алексей Владимирович Марков. *Былины новой и недавней записи из разных местностей России*. Москва: Московские высшие женские курсы, 1908.
- МХ I – *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme. I/1. Knjiga prva*. Ured. dr Ivan Božić i dr Stjepan Bosanac. Zagreb: Matica hrvatska, 1890.
- МХ II – *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme. I/2. Knjiga druga*. Ured. dr Stjepan Bosanac. Zagreb: Matica hrvatska, 1897.
- МХ VIII – *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (uskočke i hajdučke pjesme). I/5. Knjiga osma*. Ured. dr Nikola Andrić. Zagreb: Matica hrvatska, 1939.
- ОНЧУКОВ – Ончуков, Николай Евгеньевич. *Печорские былины*. Санкт Петербург: Императорское русское географическое общество, 1904.
- ПЦХ – Милутиновић, Сима Сарајлија. *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Прир. Добрило Аранитовић. Никшић: НИП „Универзитетска ријеч“, 1990.
- РЫБНИКОВ I – *Песни собранные П. Н. Рыбниковым. Т. 1: Былины*. Ред. Борис Николаевич Путилов. Петрозаводск: Карелия, 1989.
- РЫБНИКОВ II – *Песни собранные П. Н. Рыбниковым. Т. 2.* – 2. изд. Ред. Алексей Евгеньевич Грузинский. Москва: Сотрудник школ, 1910.
- СМИРНОВ, СМОЛИЦКИЙ – Смирнов, Юрий Иванович и Виктор Григорьевич Смолицкий. *Добрыня Никитич и Алёша Попович*. Москва: Наука, 1974.
- СНП II – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. II*. Сабрана дела. Књ. 5. Прир. Радмила Пешић. Београд: Просвета, 1988.
- СНП III – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. III*. Сабрана дела. Књ. 6. Прир. Радован Самарцић. Београд: Просвета, 1988.
- СНП Пр – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Карацића. Књ. II*. Прир. Живомир Младеновић и Владан Недић. Београд: САНУ, 1974.
- СНП VI – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. VI.* – 2. државно изд. Прир. Љубомир Стојановић. Београд: Државна штампарија, 1935.
- СНП VII – Карацић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме. Књ. VII.* – 2. државно изд. Прир. Љубомир Стојановић. Београд: Државна штампарија, 1935.

Danijela R. Petković

EPIC ANTIHERO

Summary

Characteristic features of the hero in epic poetry are brave deeds, superiority in relation to the opponent, leadership, boldness, dynamism, the role of the ethical and ethnic representative of the collective etc. However, there has been evidence of many heroes becoming imperfect and deviating from superior heroic and moral criteria imposed by the community. Negative characteristics, traditionally attributed to the opponent but on this occasion related to the hero, such as cowardice, unfair fight, dishonest conduct, foul murder, rivalry within the same tribe or kinship, cause a dilemma and a reconsideration of the position of the hero and his opponent. The hero's frequent positioning in the opponent's realm, although not necessarily identified as antiheroism, accumulates in the epic biography and influences his general representation. The transformation of the heroic pattern and degradation of the action protagonists from the initial giants, through heroes down to later, more real tricksters, gradually transform heroes into antiheroes. However, an imperfect hero is not automatically an antihero. What concludes the transition is a direct or indirect judgement of the poet, whose comments (and sometimes their absence) and a mock-heroic aspect undoubtedly mark the antihero.

Keywords: hero, opponent, antihero, trickster, poet's comment, absence of comments, mock-heroic approach